

Comparison of Rhetorical Repetition in Anvari's and Saadi's Ghazals

Saeed Rahimi¹ | Alireza Emami²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Language and Linguistics Center, Sharif University of Technology, Tehran, Iran. E-mail: s_rahimi@sharif.edu
2. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: aremami@ut.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article (55-76) Receive Date: 25 March 2026 Revise Date: 20 May 2026 Accept Date: 23 May 2026 Published online: 03 July 2026	Anvari-e Abivardi is one of the great poets of the sixth century AH. His fame in the history of Persian literature is mostly due to his writing of technical odes. But apart from this, he is also considered one of the influential poets in the Persian ghazal tradition; in such a way that he can be considered one of the main role models of Saadi, one of the peaks of Persian ghazal, in ghazal writing. The themes of the ghazals of these two poets are mostly expressions of romantic states, the mysteries of love, descriptions of the lover's states and his need for the beloved. Apart from the thematic similarities, by examining and comparing the rhetorical and linguistic features of Anvari's and Saadi's ghazals, one can further understand the stylistic aspects of this influence. Researchers have written about the grammatical, syntactic and linguistic aspects in which Saadi's influence on Anvari is seen; for example, the similarity of the two poets in the rhetorical use of prepositions. By reflecting on the rhetoric of these two poets, we find that one of the common symbols in their rhetoric is the way they use lexical repetitions. In such a way that repetition in the speech of these two poets has an artistic, aesthetic and distinctive aspect. In this study, an attempt has been made to make a comparison between the rhetorical repetitions of Anvari and Saadi so that through this, the rhetorical development of Persian ghazal in the poetic relations between Anvari and Saadi can be addressed with a more precise view. For this purpose, an attempt was first made to present a definition of repetition as a rhetorical art within the framework of this study; in a way that it is distinct from technics such as Jenas and Alliteration or Radif and rhymes. Repetition in this study means repeating a word with the same lexical meaning in the form of a verse, and rhetorical or artistic repetition is a type of lexical repetition that has an aesthetic and artistic aspect. In the author's opinion, what makes repetition artistic is that the poet repeats the word in a way that, apart from simple repetition, adds new artistic and literary value to his speech. Based on this definition, the types of rhetorical repetition in Anvari's ghazal were discussed; by specifying the artistic methods of his repetitions in ten categories, this issue was compared in the rhetoric of Anvari's and Saadi's ghazals. Among the results of this research, one is that it was determined that rhetorical repetition in Anvari's poetry, like Saadi's, has a high and decisive frequency. Another is that Anvari's interest in simple word repetition was slightly higher than Saadi's, but Saadi's use of rhetorical and artistic repetitions was slightly superior to Anvari's.
Keywords:	Anvari, Saadi, Ghazal, Repetition, Rhetoric
Cite this article:	Rahimi, Saeed & Emami, Alireza (2025). Comparison of Rhetorical Repetition in Anvari's and Saadi's Ghazals. <i>Journal of Literary Criticism and Rhetoric</i> , Vol: 14, Issue: 3, Ser. No.: 39 (55-76).
DOI:	https://doi.org/10.22059/jlcr.2026.412061.2116
Publisher:	The University of Tehran Press.
	© Saeed Rahimi, Alireza Emami

Anvari-e Abivardi (? - 1187?) is one of the prominent poets of the sixth lunar century who is mostly known in the history of Persian literature for his odes. Some have considered him one of the three prophets of Persian poetry. According to the publication of Modarres Razavi, Anvari composed 322 ghazals. His innovations in romantic and lyrical speech have caused modern scholars to pay more attention to Anvari as a ghazal writer than in the past, and due to the number of ghazals and the language and style of ghazal writing, they consider him one of the greatest poets who played a prominent role in the transformation of ghazal writing from the Khorasani period to the Iraqi period.

Some scholars have pointed out that Anvari is a ghazal writer with a unique style and innovation, and a century later, Saadi was influenced by him in the style of ghazal writing.

Anvari and Saadi are two of the most prominent lyricists in the history of Persian literature, and understanding and receiving the secrets of their speech requires paying attention to many points that they have observed, and due to the fluidity and naturalness of the language of their ghazals, these details are less noticeable. Among the many features that make Saadi's speech similar to Anvari's, one of the most striking aspects of similarity is the place of rhetoric in their ghazals. In fact, what we refer to as the "language" of Anvari's and Saadi's ghazals is an interwoven fabric of rhetoric and language, and can be explained mainly by examining rhetorical characteristics. One of these points is the highlighting of artistic repetitions; an art that may not be apparent at first glance. Since several writers and researchers have pointed out the influence of Anvari's speech on Saadi's ghazal, it is necessary to examine the art of repetition in Anvari's poetry and to find out whether he, like Saadi and before him, was aware of the artistic capacities of repetition or not. This helps the researcher in examining the aesthetic development of the Persian ghazal tradition and ultimately provides an insight into some of the rhetorical and linguistic characteristics that place Anvari and Saadi at the forefront of orators and ghazal writers in the history of Persian literature. In the present study, the aim is to reveal another aspect of the art of these two masters of Persian poetry by comparing rhetorical repetitions and their rhythm and types in Anvari's and Saadi's ghazals.

In this study, repetition is an art of repetition; it means the use of a word within a stanza or a verse that is repeated more than once and with the same meaning.

This can have rhetorical value if the poet is skilled, otherwise, if it does not cause weakness of speech, it is at best neutral and useless. Repetition in speech is like a double-edged sword whose artistic application is by no means simple, and if its nuances are not observed, it is itself one of the defects of literary speech.

The framework of this research is 322 Anvari's ghazals as published by Modarres Razavi. In this way, an attempt was first made to separate the examples that had the art of repetition from among the verses of his ghazals. Naturally, the author does not claim to have extracted all the cases of repetition in Anvari's ghazals; perhaps there are examples that have remained hidden from his eyes. However, since he is confident that he has reviewed all the ghazals with the aim of identifying the art of repetition, these unseen examples are probably no more than ten percent.

In the next step of the research, an attempt was made to identify and list Anvari's patterns for creating artistic repetition after examining the verses that have repetition. In this case, the author does not claim to have understood all of Anvari's rhetorical repetition techniques; rather, he hopes to have identified at least the most common and popular Anvari artistic techniques in this regard.

In the next step, examples of Anvari's poetry are given for each rhetorical technique. Naturally, it is not possible to mention all the examples and evidence in this space.

Finally, after listing and identifying Anvari's techniques in artistic repetition, these techniques and methods are compared and evaluated with Saadi's repetition methods in order to

obtain, as much as possible, a more accurate and clearer picture of Anvari's and Saadi's rhetorical skills.

As mentioned, the basis for defining rhetorical repetition in this study is the stanza or verse, and we are not concerned with the repetitions of letters, phrases, sentences, and themes. Also, cases such as puns or radif, because they are separate industries or techniques, are outside the scope of our work.

According to the data from Anvari's ghazals, it seems that he has specific patterns for artistic enrichment of word repetition:

A. Naturally, some repetitions are simple and do not have a specific rhetorical pattern. In this way, a word appears twice in a verse in a simple form. Simple means that it does not have any of the features that will be discussed later.

B. Another part of Anvari's repetitions is those that - according to the definition of this research - are rhetorical and artistic. Our basis for considering these cases as rhetorical is that in addition to the simple repetition of the word, they have another feature.

With this perspective, we have tried to find out by reflecting on Anvari's repetitions what his most prominent techniques are for making the language of the ghazal more artistic. Naturally, the author does not claim to know all of Anvari's artistic techniques within the scope of his research. Perhaps with further reflection or a different perspective, the list presented can be added. In the following, ten frequent ways in Anvari's rhetorical repetitions are mentioned and evidence will be cited.

1. Repetition of a word more than twice
2. Repetition of a pair of words or more
3. Repetition of words in different ironic phrases
4. Repetition of a word in a complementary role with different suffixes
5. Repetition of a word with different morphological forms
6. Repetition in a way that creates a basis for creating an additional art of repetition
7. Repetition of words in reverse
8. Types of rad and tasdir
9. Attributing a repeated word to two different people
10. Artistic repetition of a verb

Finally, in 322 Anvari's ghazals according to Modarres Razavi's edition, which includes 2164 verses, 639 verses (29.5 percent) were found to have lexical repetition in the meaning intended by this study.

Among the 639 verses that have the art of repetition, 416 verses (65%) have rhetorical repetition, using one or more of the ten techniques, and 223 verses (35%) do not. This statistic indicates that the frequency of rhetorical repetitions in Anvari's ghazal is higher than simple repetitions.

Also, in Anvari's ghazal language, like Saadi's, most rhetorical repetitions are from the grammatical category of nouns, and postpositional adjectives do not play a significant role in his rhetorical repetitions. Accordingly, it can be assumed that one of the secrets of the stability of his ghazal is this minuteness.

Based on these data, it can be said that Anvari's use of repetition in his ghazal is slightly more than Saadi's (9%). However, what gives Saadi's repetitions more artistic value is that 72% of his repetitions include one or more rhetorical tricks, while this feature is seen in 65% of Anvari's repetitions. Furthermore, by reviewing and comparing the rhetorical techniques of repetition in Saadi's and Anvari's ghazals, we find that Saadi's speech benefits from more diverse methods.

انشارات دانشگاه تهران

پژوهش نامه نقد ادبی و بلاغت

شاپای الکترونیکی: ۷۶۲۷-۲۶۷۶

<https://jalit.ut.ac.ir>

پژوهش نامه نقد ادبی و بلاغت

شاپای الکترونیکی: ۷۶۲۷-۲۶۷۶

مقایسه تکرار بلاغی در غزل انوری و سعدی

سعید رحیمی^۱ | علیرضا امامی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، مرکز زبان‌ها و زبان‌شناسی، دانشگاه صنعتی شریف، تهران، ایران. srahimi@sharif.edu

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. aremami@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی و پژوهشی (۷۶-۵۵)	انوری از جمله شاعران تأثیرگذار در سنت غزل فارسی است؛ تا بدان جا که، می‌توان او را یکی از سرمشق‌های اصلی سعدی در غزل‌سرایی شمرد. با بررسی و مقایسه ویژگی‌های بلاغی و زبانی غزل انوری و سعدی، می‌توان به وجوه این تأثیرگذاری بیشتر پی برد. با تأمل در بلاغت این دو شاعر درمی‌یابیم که یکی از رموز بلاغت ایشان، نحوه کاربرد تکرارهای واژگانی است. به گونه‌ای که تکرار در سخن این دو شاعر جنبه‌ای هنری و تمایزبخش دارد. در این پژوهش سعی شده است که مقایسه‌ای صورت گیرد بین تکرارهای بلاغی انوری و سعدی تا از این رهگذر بتوان با دیدی دقیق‌تر به تطور بلاغی غزل فارسی در میان مناسبات شاعرانه انوری و سعدی پرداخت. بدین منظور ابتدا تلاش شد که تعریفی از تکرار به عنوان صنعتی بلاغی در چهارچوب این پژوهش ارائه شود. پس از آن، به اقسام تکرار بلاغی در غزل انوری پرداخته شد و با دسته‌بندی شیوه‌های هنری تکرارهای او در ده دسته، به مقایسه این موضوع در بلاغت غزل انوری و سعدی پرداخته شد. از جمله نتایج این پژوهش یکی این است که تکرار در شعر انوری، همانند سعدی، بسامد بالا و تعیین‌کننده‌ای دارد اما میزان علاقه انوری به تکرار واژگانی ساده اندکی بیش از سعدی تشخیص داده شد اما سعدی در میزان کاربرد تکرارهای بلاغی نسبت به انوری اندکی برتری دارد.
تاریخ دریافت: ۰۵ فروردین ۱۴۰۵	
تاریخ بازنگری: ۳۰ اردیبهشت ۱۴۰۵	
تاریخ پذیرش: ۰۲ خرداد ۱۴۰۵	
تاریخ انتشار: ۱۲ تیر ۱۴۰۵	
کلیدواژه‌ها:	انوری، سعدی، غزل، تکرار، بلاغت

استناد رحیمی، سعید و امامی، علیرضا (۱۴۰۴). مقایسه تکرار بلاغی در غزل انوری و سعدی. *پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت*، دوره ۱۴، ش ۳، پاییز ۱۴۰۴، پیاپی ۳۹ (۷۶-۵۵).

<https://doi.org/10.22059/jlcr.2026.412061.2116>

© سعید رحیمی، علیرضا امامی مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

ناشر

۱. مقدمه

اوحدالدین علی ابن محمد ابن اسحاق معروف به انوری ابیوردی (؟ - ۵۸۳ ق)، از سخنوران برجسته قرن ششم قمری است که در تاریخ ادبیات فارسی بیشتر به واسطه قصاید خود نامبردار است. چنانکه برخی او را یکی از سه پیمبر شعر فارسی شمرده‌اند (جامی، ۱۳۷۹: ۱۴۸). انوری طبق چاپ مدرس رضوی (انوری، ۱۳۴۰)، تعداد ۳۲۲ غزل سروده است. نوآوری‌های او در سخن عاشقانه و تغزلی، باعث آمده است که محققان امروزی بیش از گذشتگان به انوری غزل‌پرداز التفات کنند و به واسطه تعداد غزل‌ها و زبان و اسلوب غزل‌پردازی، او را از جمله بزرگ‌ترین سخنورانی بشمرند که نقشی پررنگ در تحول غزل دوره خراسانی به دوره عراقی داشته است. ذبیح‌الله صفا انوری درباره جایگاه انوری در تحول غزل فارسی بر آن است که:

«انوری طبعی قوی و اندیشه‌ای مقتدر و مهارتی وافر در آوردن معانی دقیق و مشکل در کلام روان و نزدیک به لهجه مخاطب زمان داشت. بزرگترین وجه اهمیت او در همین نکته اخیر یعنی استفاده از زبان محاوره در شعر است و او بدین ترتیب تمام رسوم پیشینیان را در شعر درنوشت و طریقه‌ای تازه در آن ابداع کرد ... و الحق باید او را در غزل از کسانی شمرد که آن را مانند ظهیر فاریابی پیش از سعدی به عالی‌ترین مراحل کمال و لطف نزدیک کرده» (صفا، ۱۳۸۸: ۶۶۷)

محبوب نیز در موضوع جایگاه انوری در غزل فارسی، معتقد است «انوری نخستین شاعری است که غزل‌سرایی در دیوان او رنگ و رونق می‌گیرد و غزل‌های او چنان شیوا و روان است که می‌تواند با غزل‌های سعدی پهلوی بزند.» (محبوب، بی‌تا: ۵۸۲)

شمیسا نیز انوری را در تحول غزل، پیشگام می‌داند و او را در زبان غزل، الگوی سعدی می‌شمارد:

«در فاصله سنایی تا سعدی، او از نظر زبان نزدیک‌ترین کس به سعدی است و البته مابین ایشان یک قرن فاصله است... به‌طور کلی، او اول کسی است که تقریباً توانست غزل را از تغزل قصیده متمایز کند.» (شمیسا، ۱۳۷۶: ۷۸)

شفیعی کدکنی در مقدمه کتاب *مفلس کیمیا فروش* درباره جایگاه انوری در تحول غزل فارسی می‌نویسد:

«... او را می‌توان یکی از نقطه‌های عطف در تاریخ غزل فارسی بحساب آورد. اگر بلحاظ نوع مضامین، غزل او نسبت به سنایی تازگی نداشته باشد، از دیدگاه زبان شعر بی‌گمان نشان‌دهنده تحولی است که شکل کمال‌یافته آن را در دیوان سعدی باید جستجو کرد و بیهوده نیست اگر بعضی از ناقدان، مانند استاد فروزانفر، انوری را پیشرو سعدی در غزل دانسته‌اند.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۴: ۵۶-۵۷)

۱.۱. انوری و سعدی

چنان‌که دیدیم، برخی از صاحب‌نظران اشاره کرده‌اند که انوری غزل‌پرداز صاحب‌سبک و نوآوری است که یک قرن بعد، سعدی از او در شیوه غزل، تأثیر پذیرفته است.

در میان خصایص بسیاری که سخن سعدی را به انوری شبیه می‌کند، طبعاً یکی از پررنگ‌ترین وجوه تشابه، جایگاه بلاغت در غزل این دو است. درواقع، آنچه ما به‌عنوان «زبان» غزل انوری و سعدی یاد می‌کنیم، منسوجی درهم‌تنیده از بلاغت و زبان است و عمدتاً با بررسی خصائص بلاغی قابل تبیین است. مثلاً شفیع کدکنی معتقد است یکی از مهم‌ترین وجوه بلاغی‌ای که سعدی را به انوری نزدیک می‌کند، نوع کاربرد حروف اضافه است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۴: ۵۷) چگونگی کاربرد حروف اضافه، نحو کلام، ویژگی‌هایی آوایی و واجی، ساخت‌واژه و مسائلی از این دست در زمره خصائص زبانی به معنای زبان‌شناختی شمرده می‌شوند. از دیگر سو، زبان شعر در اصطلاح اهل ادب، معنایی گسترده‌تر از ویژگی‌های زبان‌شناختی می‌تواند داشت و شامل بوطیقا و رتوریک (بلاغت) شعری نیز می‌شود.

به هر روی، برای بررسی زبان یک شاعر در معنای ادبی آن نیاز است که ویژگی‌های بلاغی شعر او و چگونگی بهره‌گیری از عناصر زبانی برای نیل به بلاغت ویژه وی در نظر گرفته شود و وقتی سخن از تأثیرپذیری فراوان سعدی از انوری در زبان غزل پیش می‌آید، چنانکه گفته شد، ویژگی‌های بلاغی از وجوه مهم این تأثیرپذیری است.

۲.۱. تعریف موضوع

منابع قدیم بلاغت، تکرار را به‌عنوان یک صنعت، گاه با لفظ «تکریر» آورده‌اند. شمس قیس رازی در کتاب *المعجم* از این صناعت با لفظ «تکریر» یاد کرده و بر آن است که «خود بنفس خویش صنعتی است» (قیس رازی، بی‌تا: ۳۳۵). وی در ادامه به موضوع مهمی اشاره می‌دارد که: «و باشد کی تکریر لفظ از جهت معنی مستأنف افتد» (همان)؛ به این معنا که ممکن است تکرار واجد معنا و کارکردی بلاغی باشد.

بلاغیونی چون رادویانی و رشید وطواط در *ترجمان‌البلاغه* و *حلائق‌السحر* این صنعت را ذکر نکرده از آن گذشته‌اند. دلیل این سکوت شاید پیچیدگی‌های در نظر گرفتن تکرار به‌عنوان یک صنعت مجزای از جناس و اقسام رد است.

در *دانش‌نامه ادب فارسی* این صنعت اینگونه تعریف شده است: «تکرار یا تکریر: اصطلاحی در علم بدیع و آن عبارت است از لفظی در سخن به قصد تأکید یا تعظیم یا غرضی دیگر، دو یا چند بار آوردن.» (غلامرضایی، ۱۳۸۶: ۴۱۶)

این صنعت در کتاب *موسیقی شعر* با لفظ «تکریر» یاد و اینگونه تعریف شده است:

«تکریر: اگرچه از خانواده جناس نیست ولی بلحاظ ارزش موسیقائی می‌تواند همان وظیفه را عهده‌دار شود و آن موردی است که کلمه‌ای به یک معنی دو بار در شعر بیاید که نوع مبتذل آن کار همه کس است و نوع خلاق آن دشوار دیده می‌شود. مانند این بیت مولوی: من آب آب و باغ باغم ای جان / هزاران ارغوان را ارغوانم.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۹: ۳۰۵)

با این تعریف، تکرار یا تکریر هنگامی رخ می‌دهد که واژه‌ای در سخن به یک معنی تکرار شود.

مثلاً در بیت زیر:

بسیار در دل آمد از اندیشه‌ها و رفت نقشی که آن نمی‌رود از دل نشان توست
(سعدی، ۱۳۸۹: ۴۳۲)

واژه «دل» دو مرتبه، یک بار در مصراع نخست و بار دیگر در مصراع دوم، تکرار شده است؛ حال آن‌که، معنای قاموسی این واژه تغییری نکرده و این خصلت تکرار را از جناس متمایز می‌دارد. همچنین، محدوده‌ای که تکرار در آن به‌عنوان یک صنعت معنا می‌یابد، مصراع یا نهایتاً بیت است. اگر شاعر کلمه یا کلماتی را در محدوده‌ای فراتر از بیت تکرار کند، از نظر بلاغیون قدیم، «اعنات» یا «التزام» ورزیده است.

«چنانکه شاعر آوردن کلمه‌ای را از قبیل آفتاب، سرو، ماه، سیم، زر و امثال آن در هر مصراع یا بیت ملتزم شده باشد، چنانکه فخرالدین مبارک شاه غوری با التزام آفتاب و ذره در هر بیت گوید: بر آفتاب زلف تو تا سایه‌گستر است/ این دل که هست ذره ز عشقت بر آذر است- ذره است این دل و رخ رخسانت آفتاب/ عشق چنان رخی به چنین دل چه درخور است- ماندم عجب ز صورت چون آفتاب تو/ کاندل دلی چو ذره چگونه مصور است.» (همایی، ۱۳۸۹: ۶۰)

اعنات و التزام خود سخنی دیگر است و بیرون از چهارچوب این تحقیق. پس تکرار در این پژوهش صنعتی بدیعی است؛ به معنای کاربرد یک واژه در محدوده یک مصراع یا یک بیت که بیش از یک بار و با معنایی یکسان مکرر می‌شود. این امر در صورت مهارت شاعر، می‌تواند واجد ارزشی بلاغی باشد و گرنه، اگر موجب سستی سخن نشود، در بهترین حالت خنثی و بی‌فایده است. تکرار در سخن مانند شمشیری دولبه است که کاربرد هنری آن به‌هیچ‌وجه ساده نیست و اگر ظرایف آن رعایت نشود، خود جزو عیوب کلام ادبی است. چنانکه اجماعی نیز در این باب بین منابع بلاغی عربی و فارسی نیست:

«این منابع تکرار را عموماً از عیوب سخن شمرده‌اند؛ مگر در مواردی و با تعاریفی. بلاغیون گاه تکرار را یکی از عوامل اطناب می‌شمرده‌اند؛ چنانکه جاحظ می‌گوید: نمی‌توان حد و مرز مشخصی را برای تکرار در نظر داشت. میزان تکرار بستگی به حال مخاطبان دارد و در جایی دیگر در باب بلاغت یحیی برمکی اشاره می‌کند که رسایی سخن او را بی‌نیاز از تکرار می‌کرد... عتابی، شاعر و ادیب قرن ۸ و ۹ ه.ق، نیز در معنای بلاغت گوید: هر که مقصود خویش را بدون تکرار و لکنت و یاری گرفتن به تو بفهماند بلیغ است و باقلانی با اشاره به آیه «فانّ مع العسر يسرا إنّ مع العسر يسرا»، آن را، همچون ابواحمد عسکری، قسمی فن بدیعی می‌شمارد اما ابوהלّال عسکری، تکرار را یکی از شیوه‌های اطناب به منظور تأکید کلام می‌شمارد؛ نه از فنون بدیع.» (رحیمی، ۱۴۰۳: ۳۸-۳۹)

همایی نیز معتقد است که: «... تکرار بی‌مورد... چون در غیر موارد مقتضی اتفاق افتاده باشد، مخل فصاحت است ولیکن آن را از عیوب مسلم نمی‌توان شمرد، چه ممکن است در بعضی موارد لازم بلکه مستحسن باشد، مانند نوعی از تکرار که جزو صنایع لفظی بدیع شمرده‌اند.» (همایی، ۱۳۸۹: ۲۶)

می‌بینیم که آراء و اقوال در باب این که تکرار جزو فنون بدیعی شمرده می‌شود یا خیر متفاوت است. همچنین برخی از بلاغیون آن را فراتر از شعر و ادبیات، یکی از ویژگی‌های سخن می‌شمارند که گاه موجب اعتلای سخن و گاه موجب ضعف آن است.

۳.۱. ضرورت، اهمیت و هدف

انوری و سعدی دو تن از برجسته‌ترین غزل‌پردازان تاریخ ادبیات فارسی هستند که درک و دریافت رموز سخن ایشان نیازمند توجه به نکته‌های فراوانی است که در کار غزل کرده‌اند و از غایت روانی و طبیعی بودن زبان غزل ایشان، این جزئیات کمتر در چشم می‌آید. یکی از این نکته‌سنجی‌ها، برجسته کردن تکرارهای هنری است؛ هنری که در بادی امر شاید به چشم نیاید. نگارنده در پژوهشی که پیش از این در باب بلاغت تکرار در غزل‌های سعدی فراهم کرده است (رحیمی، ۱۴۰۳)، سر آن داشته که بخشی از زیبایی غزل سعدی را که زاده تکرارهای هنری اوست، آشکار کند. از آنجا که، ادیبان و پژوهشگرانی چند به تأثیر سخن انوری در غزل سعدی اشاره کرده‌اند، بررسی صنعت تکرار در شعر انوری و دریافتن این که آیا وی نیز -همچون سعدی و پیش از او- واقف به ظرفیت‌های هنری تکرار بوده است یا خیر، ضرورت می‌یابد و محقق را در بررسی تطور زیبایی‌شناختی سنت غزل فارسی یاریگر است و نهایتاً دقتی است در برخی از خصایص بلاغی و زبانی که انوری و سعدی را در صدر سخن‌پردازان و غزل‌سرایان تاریخ ادبیات فارسی می‌نشانند. در پژوهش حاضر، هدف آن است که با مقایسه تکرارهای بلاغی و میزان و اقسام آن در غزل انوری و سعدی، وجهی دیگر از هنر این دو استاد شعر فارسی آشکار شود.

۴.۱. پرسش‌های پژوهش

انوری از چه شیوه و شگردهایی برای بلاغی کردن تکرار استفاده می‌کند؟
تکرار در غزل انوری و سعدی چه مشابهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد؟

۵.۱. فرضیات پژوهش

نظر به مطبوع و هنری بودن تکرار در غزل انوری، می‌توان دریافت که وی از شیوه‌های متنوعی برای بلاغی کردن تکرارهای خویش بهره می‌برد؛ همچون: کاربرد واژه‌های مکرر در بافت‌های کنایی متفاوت، برقرار کردن نوعی نظم در تکرار، تکرار بی از یک جفت واژه در شعر و شگردهای احتمالی دیگر.

از آنجا که به نظر می‌رسد سعدی در بلاغت غزل خویش نظر ویژه به انوری داشته است، می‌توان حدس زد که تکرارهای بلاغی سعدی نیز بی‌تأثیر از انوری نباشد. در نگاه نخست، اینگونه می‌نماید که هر دو شاعر از تکرار به‌عنوان شگردی هنری در غزل خویش بهره بسیار برده‌اند؛ با این تفاوت که بسامد و گستردگی تکرارهای بلاغی در غزل سعدی بیشتر به نظر می‌رسد.

۲. پیشینه پژوهش

تکرار و ارزش‌های بلاغی آن در شعر فارسی موضوع مقالات بسیار بوده است. پژوهش‌هایی چون «بررسی انواع تکرار و کارکردهای آن در ویس و رامین» (بنی‌طالبی و فروزنده، ۱۳۹۶)، «تکرار هنری در معانی عاطفی و زبان هنری سعدی» (بارانی و نسیم بهار، ۱۳۹۱)، «کارکرد معنایی و زیباشناختی تکرار در غزل حافظ» (کلاهیچیان و نظری، ۱۳۹۵) و چندین مقاله دیگر در این موضوع فراهم آمده‌اند. تمایز تحقیق حاضر با این پژوهش‌ها در دو ویژگی است: نخست، اینکه در تحقیق حاضر تکرار نه به‌عنوان ویژگی کلام، بلکه همچون صنعت بدیعی مستقلی بررسی شده است و دوم، اینکه این صنعت در چهارچوب غزل انوری و در مقایسه با غزل سعدی نگریسته شده است.

سبزعلیپور در مقاله «تکرار بلاغی، اهمیت و لزوم بازنگری آن» (سبزعلیپور: ۱۳۸۸) تکرار را به عنوان امری کیهانی نگریسته است و جلوه‌هایی از آن را در زبان روزمره، معماری، نقاشی، موسیقی و مواردی اینچنینی جست‌وجو کرده است. وی به تکرارهای ادبی فراتر از کلمه، یعنی عبارت و جمله نیز نگاهی انداخته است.

شاهین (۱۳۸۲) نیز تکرار را نه به‌عنوان امری بلاغی بلکه در معنای «جدید» بازنویسی و بینامتنی، در ادبیات جهان پی گرفته است.

مدرسی و کاظم‌زاده (۱۳۹۰) تکرار را به‌عنوان یکی از شگردهای برجسته‌سازی در غزل حسین منزوی بررسی کرده‌اند. منظور ایشان از تکرار البته شامل همه انواع تکرار در شعر، شامل قافیه، جناس و تکرار جمله و عبارت می‌شود. اما آنجا که تکرارهای واژگانی را بررسی کرده‌اند، به نکات و ظرایفی تازه درباره تکرار -در معنی مورد نظر تحقیق حاضر- پرداخته‌اند.

اویسی کهخا و دیگران (۱۳۹۳) در تحقیق خود، اقسام تکرار را در شعر فرخی سیستانی بررسی کرده‌اند. آنچه به نظر ما مشکل این تحقیق و دیگر تحقیق‌های مشابه است، این است که تکرار را نه به‌عنوان یک صنعت بدیعی مشخص بلکه به‌عنوان یک ویژگی در اقسام صنایع و فنون شعر در نظر گرفته‌اند. تکرار به‌تنهایی یک صنعت بدیعی شمرده می‌شود اما در برخی از تحقیقات چون تحقیق حاضر، جناس، واج‌آرایی و سایر صنایعی که بر پایه نوعی تکرار شکل گرفته‌اند، مصداق خود تکرار به شمار آمده‌اند. ایشان نیز تکرار را مثلاً در آوای سخن فرخی مانند /ر/ و /ز/ و /د/ و غیره بررسی کرده، نتیجه‌هایی گرفته‌اند که کاملاً ذوقی است و قابل رد یا اثبات نیست. مثلاً درباره تکرار واج /د/ معتقدند:

«در اکثر مواردی که شاعر از درد و اندوه شکوه می‌کند، این حرف طنین بیشتری دارد... در دیوان فرخی هم می‌توان نمونه‌هایی را مشاهده کرد که پراکنده‌گی حرف د با مضامین اندوه‌باری همراه شده است. عاشق منم اندوه مرا باید خوردن / ای عشق همه دردی و اندوهی و تیمار» (اویسی کهخا و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۲-۷۳)

در این میان، ترکی و رجیبی (۱۳۹۵) تکرار را در معنایی نزدیک به پژوهش حاضر به کار برده‌اند. ایشان در بررسی نحو زبان انوری در غزل‌ها و رباعیات، به جایگاه و کارکرد تکرار در بلاغت وی نیز می‌پردازند و آن را در قالب مواردی چون: تکرار عینی واژه‌ها، تکرار ساخت، تکرار صورت‌های

صرفی متفاوت از یک بن فعلی در یک بیت، تکرار یک فعل با تغییر بخش پیشین آن، تکرار فعل با پیشوندهای مختلف و تکرار واژه‌ای واحد بعد از حروف متفاوت در یک بیت بررسی کرده‌اند. توجه ایشان در این پژوهش بیشتر بر اقسام تکرار فعل است. طبعاً دقت ایشان بر وجوه هنری تکرار بلاغی جلب توجه می‌کند اما تکرارهای بلاغی انوری مبتنی بر شگردهای متنوع‌تری است و در پژوهش حاضر سعی بر آن است که به این شگردهای متنوع دقت بیشتر شود.

چنانکه دیده می‌شود، در این پژوهش‌ها، تکرار به عنوان صنعتی جداگانه کمتر مورد توجه بوده است و هر صنعتی که نوعی تکرار در آن دیده می‌شود، در دایره آنها آمده است. صنایعی چون جناس و واج‌آرایی که تکرار آوایی در آنها نقش دارد یا دیگر نمونه‌ها که ربطی به تکرار به عنوان یک آرایه و صنعت شاخص و ظریف ندارد. یکی دیگر از محدودیت‌های پژوهش‌های نام‌برده این است که چهارچوب مشخصی برای بررسی این ویژگی ندارند. طبعاً در شعر فارسی، چهارچوب و محدوده نقشی مهم در شناخت یک آرایه دارد. مثلاً ایهام معمولاً در سطح بیت معنا و کارکرد دارد یا جناس و مراعات‌النظیر و امثالهم.

۱.۲. روش پژوهش و چارچوب نظری

انوری از غزل‌پردازان بزرگ تاریخ شعر فارسی است که چنانکه گفته شد، تأثیری آشکار در زبان غزل پس از خود، به‌ویژه سعدی داشته است. نگارنده در مقاله «بلاغت تکرار در غزل سعدی» تلاش کرد که بخشی از رموز بلاغی تکرارهای غزل سعدی را دریابد و بیان کند. در آن یادداشت، تعدادی از شگردهای سعدی برای هنری کردن تکرار در سطح بیت، فهرست شدند. پس از آن به نظر نگارنده رسید که با توجه به تأثیرپذیری سعدی از انوری در غزل، می‌توان به بررسی بلاغت تکرارهای انوری پرداخت و با مقایسه این موضوع در سخن این دو سخنور، پرده از برخی رموز شعری ایشان برداشت.

از این‌رو چهارچوب این تحقیق ۳۲۲ غزل انوری طبق چاپ مدرس رضوی است. به این صورت که ابتدا تلاش شد از میان بیت‌های این سیصدواندی غزل، نمونه‌هایی که واجد صنعت تکرار بودند، جدا شود. طبعاً نگارنده ادعا نمی‌کند که تمام موارد تکرار در غزل انوری را استخراج کرده است؛ چه‌بسا در این میان احتمالاً نمونه‌هایی هستند که از چشم او پنهان مانده‌اند. اما از آنجا که اطمینان دارد که تمامی غزل‌ها را با هدف شناسایی صنعت تکرار مرور کرده است، احتمالاً این نمونه‌های مغفول‌مانده بیش از ده درصد نباشد.

در گام بعدی تحقیق تلاش بر این بوده است که بعد از دقت در بیت‌های واجد تکرار، الگوهای انوری برای ساختن تکرار هنری شناسایی و فهرست شود. در این مورد هم نگارنده ادعا ندارد که بر تمام شگردهای تکرار بلاغی انوری وقوف یافته است؛ بلکه امیدوار است دست‌کم رایج‌ترین و محبوب‌ترین شیوه‌های هنری انوری را در این باب شناسایی کرده باشد.

در گام دیگر، برای هر شیوه بلاغی، نمونه‌هایی از شعر انوری آورده شده است. طبعاً در این مجال امکان ذکر تمامی نمونه‌ها و شواهد نیست.

درنهایت، پس از فهرست کردن و شناسایی شگردهای انوری در تکرار هنری، این شیوه‌ها و شگردها با طرز تکرارهای سعدی مقایسه و سنجیده می‌شود تا بتوان حتی‌المقدور، تصویری دقیق‌تر و روشن‌تر از مهارت‌های بلاغی انوری و سعدی حاصل کرد.

چنانکه در بخش تعریف گفته شد، مبنای تعریف تکرار بلاغی در این تحقیق مصراع یا بیت است و ما را با تکرارهای حروف، عبارات، جملات و مضامین کاری نیست. همچنین مواردی چون جناس یا ردیف، به دلیل این که خود صنعت یا شگردی جداگانه‌اند، بیرون از حوزه کار ما هستند.

همچنین به نظر می‌رسد هنرآفرینی سخنوران در این زمینه مبتنی بر برخی از اجزای کلام است و نه همه اجزای آن. مقصود اجزایی چون اسم، فعل و -کمتر- صفت و مثلاً تکرار ضمائر یا حروف وجه بلاغی چندانی ندارند. درباره این موضوع در ادامه تحقیق بیشتر سخن خواهیم گفت.

۳. اقسام تکرار واژگانی در غزل انوری

در این بخش از پژوهش هدف آن است که اقسام تکرار واژگانی در غزل انوری مشخص شود. طبعاً همه تکرارهای استخراج‌شده وجه بلاغی بارزی ندارند و ارزش هنری همه آنها نیز با هم یکسان نیست. با توجه به داده‌های منبعث از غزلیات انوری، به نظر می‌رسد که او الگوهایی مشخص در جهت غنابخشی هنری به تکرار واژگانی دارد:

الف. طبعاً سهمی از تکرارها ساده هستند و الگوی بلاغی خاصی ندارند. به این صورت که واژه‌ای در بیت، دو بار به صورتی ساده می‌آید. منظور از ساده این است که واجد هیچ‌یک از ویژگی‌هایی که در ادامه خواهد آمد، نباشد. البته خود تکرار ساده یک واژه نیز با رعایت کردن ظرایفی، جنبه‌ای بلاغی تواند داشت؛ مثلاً وقتی واژه تکرار شده در بیت در دو جایگاه نحوی متفاوت حاضر شود؛ مانند واژه «درد» در نمونه زیر:

در هجر ز درد بی‌قرارم کان درد هنوز برقرارست

(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۷۹)

ب. بخش دیگری از تکرارهای انوری آنها هستند که - به تعریف این پژوهش - بلاغی و هنری هستند. مبنای ما برای بلاغی شمردن این موارد آن است که علاوه بر تکرار ساده واژه، خاصیتی دیگر داشته باشند. مثلاً در بیت زیر:

چندان که رسانید بالاها به سر من یارب مرسان هیچ بلایی به سر او را

(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۶۷)

شاعر فراتر از تکرار «یک» واژه، با تکرار واژه‌های «بلا» و «سر» بر ارزش هنری بیت افزوده است.

یا در نمونه زیر:

در جهان برنیاید آب به آب عشقت ار آب بر جهان راند

(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۲۶)

این ظرافت‌ها دیده می‌شود:

یک. دو مورد تکرار (جهان و آب)

دو. تکرار سه‌باره «آب»

سه. ذکر «آب» در دو عبارت کنایی متفاوت

با این نگاه، کوشیده‌ایم با تأمل در تکرارهای انوری دریابیم که شاخص‌ترین شگردهای او برای هنری‌تر کردن زبان غزل چیستند. طبعاً نگارنده مدعی شناخت همه شگردهای هنری انوری در دایره تحقیق خود نیست. چه‌بسا با تأمل بیشتر یا نگاهی متفاوت، بتوان بر فهرستی که عرضه می‌شود، افزود. عجالتاً در ادامه به ده شیوه پربسامد در تکرارهای بلاغی انوری اشاره می‌شود و شواهدی نقل خواهد شد.

۳.۱. تکرار یک کلمه بیش از دو بار

در این شیوه، شاعر با سه یا چهار بار تکرار یک کلمه در بیت، بر بلاغت سخن خود می‌افزاید. همچون کلمه «سر» در بیت زیر:

شد بر سر کوی لاف عشقت سرها همه در سر زبانها
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۶۹)

یا «کار» در بیت زیر:

جان و دل در کار تو کردم فدا کار من این بود دیگر کار تست
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۷۳)

یا تکرار چهارباره «روی» در بیت زیر:

زان ز روی تو نگردانم روی که به جز روی تو چون روی تو نیست
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۸۹)

یا «زر» در بیت زیر:

گویی چو زر شود همه کارت چو زر بود کارت ز بی‌زریست که چون زر نمی‌شود
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۴۵)

۳.۲. تکرار یک جفت واژه یا بیش از آن

در این قسم از تکرار، شاعر به ذکر یک جفت واژه اکتفا نمی‌کند و دو جفت واژه یا بیش از آن را در یک بیت می‌آورد. همچون نمونه زیر که در آن دو جفت واژه «آب» و «آتش» آمده است:

دارم ز آب و آتش یاقوت و جزع تو در آب دیده غرق و بر آتش جگر کباب
(انوری، ۱۳۴۰: ج ۲: ۷۷۰)

در نمونه زیر، شاعر سه جفت واژه «دل»، «نالَم» و «روی» را در یک بیت جمع کرده است:

ز دل نالَم ز روی تو چه نالَم به رویم هرچه آید زین دل آمد
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۳۴)

یا در این نمونه شگفت که چهار جفت واژه «شب»، «روز»، «نسیم» و «سحر» تکرار شده است:

شب روز شود بعد نسیم سحر و دوش شد روز دلم شب چو نسیم سحر آمد
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۲۲)

۳.۳. تکرار واژه‌ها در عبارت‌های کنایی متفاوت

این شیوه، یکی از هنرمندانه‌ترین شیوه‌های تکرار در سخن است که در آن شاعر واژه‌ای یکسان را در دو عبارت کنایی متفاوت می‌آورد. این نکته‌سنجی از شاعرانی چون انوری و سعدی برمی‌آید که مهارتی ویژه در ادغام زبان کنایی کوچه و بازار با زبان ادبی دارند و افزون‌برآن، تسلط ویژه بر زبان شعر به آنها این امکان را می‌دهد که با به کار گرفتن تعبیر کنایی، از طبیعت گفتار فاصله زیادی نگرفته قادر به ساختن سخن سهل و ممتنع باشند. این شیوه از تکرار ارزش بلاغی بسیار دارد و خود می‌تواند همچون صنعتی جداگانه شمرده شود. چنانکه واژه «خون» در بیت زیر، در دو عبارت کنایی متفاوت آمده و بدین شکل، نه تنها موجب ضعف و سستی سخن نشده بلکه زیبایی سخن را مضاعف کرده است:

در خون من مشو که نیاری به دست باز گر جویی از زمانه به خون جگر مرا
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۶۶)

در این بیت، واژه «خون» در مصراع نخست در عبارت کنایی «در خون کسی شدن» آمده و در مصراع دوم در عبارت کنایی «به خون جگر کاری را کردن». مثال‌های دیگر:

تکرار «بازار»:

حسن را تا کرده‌ای بازار تیز فتنه از خانه به بازار آمدست
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۷۵)

تکرار «سر»:

یار با هرکسی سری دارد سر به پیوند من فرو نارد
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۰۳)

۳.۴. تکرار واژه در نقش متممی با حروف اضافه متفاوت

به باور صاحب‌نظرانی چون شفیعی کدکنی (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۴: ۵۷)، یکی از وجوه برجسته بلاغت شعر انوری و - پس از وی - سعدی در کاربرد حروف اضافه در اثنای سخن است. در زمینه تکرار نیز، هر دو این شاعران با آوردن کلمه تکراری بعد از حروف اضافه متفاوت در یک بیت، نوعی پویایی نحوی به سخن خویش می‌بخشند. مثلاً در بیت زیر، واژه «دست» یک بار بعد از حرف اضافه «ز» و یک بار «به» آمده است:

دامن عافیت ز دست مده تا به دست بلات نسپارد
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۰۰)

یا کاربرد «زر» در بیت زیر

گفتم آخر جان به از زر گفت نه لاجرم کار تو چون زر می‌کند
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۳۶)

۳.۵. تکرار کلمه با صورت‌های صرفی متفاوت

در این نوع تکرار، شاعر یک تکواژ واژگانی آزاد را در دل یک واژه مرکب یا مشتق دیگر می‌آورد و در عین نمایش قدرت طبع بلاغی خود، امکانات و ظرفیت‌های صرفی زبان را آشکار می‌سازد. مثلاً در نمونه زیر، تکواژ آزاد «فرمان» یک بار به صورت آزاد و مرتبه دیگر در دل واژه مشتق - مرکب «فرمان‌روایی» تکرار می‌شود:

در تماشاگاه زلفش از پی ترتیب حسن باد با فرمان‌روایی هم به فرمان می‌رود
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۴۷)

یا در نمونه زیر، «در» یک بار به صورت آزاد و بار دیگر در واژه مشتق «درگاه» تکرار می‌شود:
خاک درگاه ترا سرمه خود خواهم کرد آری از خاک درت این قدرم باد رسد
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۱۷)

یا «امید» و «امیدوار» در نمونه زیر:
امروز نیست هیچ امیدم به کار خویش بدرود دی که کار من امیدوار بود
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۴۲)

یا «غم» و «غم‌گسار» و «تیمار» و «تیماردار» در بیت زیر:
ندارم جز غم تو غمگساری نه جز تیمار تو تیمارداری
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۲۴)

۳.۶. تکرار به نحوی که زمینه‌ای برای ایجاد صنعتی علاوه بر تکرار شود

در این نوع تکرار، یک یا هر دو واژه مکرر در بافت کلی بیت صنعتی جدا از تکرار می‌سازند. مثلاً در بیت زیر:

نام من هرگز نیاری بر زبان آری از نامم ترا ننگ آمدست
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۷۶)

واژه «نام» مکرر شده است. اگر تکرار در این بیت محدود به همین بود، وجه بلاغی برجسته‌ای نداشت اما وقتی «نام» در مصراع دوم با «ننگ» هم‌نشین شده است، ارزشی مضاعف به آرایه تکرار در بیت داده است.

در بیت زیر:
نوبهار آمد و جهان بشکفت زان ترا چه چو نوبهار تو نیست
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۹۱)

واژه «نوبهار» مکرر شده است. در عین حال، این واژه در مصراع دوم استعاره مصرحه از یار غایب تواند بود.

در نمونه زیر:
جانا دلم از غمت به جان آمد جانم ز تو بر سر جهان آمد
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۲۴)

واژه «جان» سه مرتبه مکرر شده است. جز آن، نخستین «جان» استعاره از یار تواند بود؛ «جان» دوم در دل ترکیبی کنایی به کار رفته است و سومین «جان» با «جهان» جناس افزایشی دارد.

۷.۳. تکرار واژه‌ها به صورت عکس

این نوع تکرار یکی از هنری‌ترین انواع آن است که در عین تأثیرگذاری، نامحسوس است و ظرافت آن در نگاه اول شاید دریافته نشود؛ به این نحو که شاعر - معمولاً - در مصراع دوم صورت معکوس دو واژه مصراع نخست را می‌آورد. مثلاً در بیت زیر:

به سر تو که جان دهد بنده گر دل تو ز بنده جان خواهد

(انوری، ۱۳۴۰: ۸۳۹/۲)

ترتیب واژه‌های مکرر «جان» و «بنده» در مصراع دوم عکس شده است.

نمونه‌های دیگر:

بودیم بر کنار ز تیمار روزگار تا داشت روزگار ترا در کنار ما

(انوری، ۱۳۴۰: ۷۵۹/۲)

در تاب و بند زلف دلاویز جان کشت جان در هزار بند و دل اندر هزار تاب

(انوری، ۱۳۴۰: ۷۷۰/۲)

هرگز دل من مباد بی غم گر تو به غم دل منی شاد

(انوری، ۱۳۴۰: ۷۹۵/۲)

این نوع تکرار وقتی ارزش بلاغی بیشتری می‌یابد که واژه‌ها دوبه‌دو در مصراع نخست و دوم مکرر شوند و نوعی احساس قرینگی و تعادل را منتقل کنند. به نظر می‌رسد این شیوه از تکرار بلاغی، همچون استفاده از کنایه، بسیار مورد توجه سعدی نیز بوده است و نمونه‌های درخشانی در غزل وی دارد.

۸.۳. اقسام رد و تصدیر

یکی از شگردهای بلاغی سعدی در تکرار واژه‌ها، ذکر آنها با نظم مشخص در جایگاه‌های متنوع بیت است. طبعاً آشناترین این نوع تکرارها، ردیف است اما ردیف طبق چهارچوب این تحقیق، جزو مصادیق تکرار بلاغی شمرده نمی‌شود؛ چراکه بیرون از صنایع بدیعی و معنای اصطلاحی تکرار در بدیع است. اما در سنت بلاغت فارسی، بسته به این که واژه‌ای در چهارجایگاه آغاز مصراع نخست، پایان مصراع نخست، آغاز مصراع دوم یا پایان مصراع دوم با نظمی مشخص تکرار شود، ۱۶ نوع رد و تصدیر می‌توان در نظر گرفت که ذکر آنها بیرون از دایره این تحقیق است. (پانوش: برای اطلاع بیشتر رجوع شود به: دره نجفی، به تصحیح حسین آهی، چاپخانه مروی، تهران، ۱۳۶۲)

نمونه‌هایی از اینگونه تکرارهای مبتنی بر نظم در جایگاه‌های مختلف بیت:

۸.۳.۱. آغاز و پایان بیت:

دلی و صد هزاران آه خونین ز حد بگذشت الحق ماتم دل

(انوری، ۱۳۴۰: ۸۶۵/۲)

در خورد تو نیست انوری آری لیکن به ضرورتش تو در خوردی

۳. ۸. ۲. آغاز دو مصراع

عشق را گویی فلان را خون بریز عشق را خون ریختن تلقین مکن
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۰۳)
مه نخوانم ترا معاذالله مه نهانست تا به پیدایی
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۴۰)

۳. ۸. ۳. پایان دو مصراع

هردم به وفا یکی هزارم گرچه به جفا یکی هزاری
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۲۲)
ترا گویم که به زین باید این کار مرا گویی تو باری در چه کاری
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۲۹)

۳. ۸. ۴. پایان مصراع اول و آغاز مصراع دوم

دلی دارم همیشه همدم غم غمی دارم همیشه همدم دل
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۶۵)
شرط و پیمان کرده‌ای در دوستی دوستی کن شرط بر پیمان مزین
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۰۰)

۳. ۸. ۵. پایان مصراع نخست و آغاز مصراع دوم

گویی بی من دل تو چونست چونست به صد هزار زاری
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۲۵)
شرط و پیمان کرده‌ای در دوستی دوستی کن شرط بر پیمان مزین
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۰۰)

۳. ۸. ۶. آغاز و پایان یک مصراع

گوید همی چه نالی یاری چو من نداری یاریست آنکه ندهد هرگز به بوسه یاری
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۲۷)
سخن بازگیری ز چاکر همی مکن جان مکن جان مکن جان مکن
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۰۲)

۳. ۹. نسبت دادن واژه مکرر به دو شخص متفاوت

در این نوع تکرار، دو شخص متفاوت معمولاً شاعر/عاشق و مخاطب/معشوق هستند. این نوع تکرار کارکردی شبیه تشبیه مزدوج (ر.ک: رحیمی، ۱۴۰۳) دارد که شاعر و یارش را در ظاهر نزدیک

و مشابه می‌نمایاند اما درعین‌حال، نوعی مقایسه بین آن دو و بیانگر دوری و عدم تجانس آنهاست.

مرا مگوی ز رویم چه غم رسیده به رویت رسید آنچه رسید و هنوز تا چه رساند
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۲۷)
دل بی‌رحم تو رحیم شود گر ز حال دلم شود خبرت
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۷۷۴)

۳.۱۰. تکرار هنری فعل

به نظر می‌رسد، در شعر فصیح فارسی، تکرار هنری بیشتر در مقولۀ واژگانی اسم رخ می‌دهد و تکرار دیگر مقوله‌های واژگانی نه تنها ارزش هنری به کلام نمی‌بخشد، بلکه سخن را سست و بی‌مزه می‌کند. در این میان، مقولۀ واژگانی فعل جایگاه ویژه دارد. نحوه تکرار فعل در شعر سعدی یکی از رموز برجستۀ بلاغت شعر وی است:

یکی از دشوارترین شگردهای شاعرانه، استفاده از ظرفیت‌های معنایی، نحوی و ساختاری فعل است. مثلاً نمونه‌های جناس یا ایهام در فعل، سخت‌یاب‌تر از دیگر اقسام کلام است. با نگاهی کلی به سخن سعدی، به نظر می‌رسد بازی‌های زبانی در حوزه فعل‌ها از وجوه ویژه و استنادۀ شعر او است. در بیت ... آن همه دلداری و پیمان و عهد/ نیک نکردی که نکردی وفا ... نمی‌توان تکرار فعل نکردی را از مقولۀ جناس شمرد و بهتر آن است که آن را نوعی تکرار هنری در نظر گرفت؛ چراکه اگرچه تمایز معنایی دو فعل به اندازه‌ای نیست که در شمار جناس باشد، استفاده از این دو فعل در دو ساختار صرفی متفاوت، خود صناعتی ظریف است. (رحیمی، ۱۴۰۳: ۴۲-۴۳)

با مرور نمونه‌های تکرار فعل در غزل انوری می‌بینیم که اگرچه او نیز – همچون سعدی – از این شیوه بهره برده است، اما در قیاس با سعدی از امکانات هنری فعل کمتر بهره برده است و تکرار فعل در سخن او کمتر جنبۀ هنری دارد. همچون نمونه‌های زیر:

خطایی که کردم به من برمگیر جفایی که کردم ز من درگذار
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۵۷)
سهل می‌گیرم چو با ما کرده‌ای گرچه می‌گیرم که عمدا کرده‌ای
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۰۹)
غارت جان می‌کند چشم خوشت هیچ تاوان نیست زیبا می‌کند
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۳۵)
عشقت به کار بردم و بردم چنانک بردم عمری به باد دادی و دادی چنانک دادی
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۹۱۶)
گفتمش بس می‌کند چشمت جفا گفت نیکو می‌کند گر می‌کند
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۳۶)
به پیغامش از حال خود بازگویم کش از من نیاید که باور نیاید
(انوری، ۱۳۴۰: ۲/۸۵۳)

۱۱.۳. ملاحظات آماری و مقایسه تکرارهای بلاغی انوری و سعدی

در این بخش از پژوهش با ارائه داده‌های آماری سعی می‌شود توصیفی روشن‌تر از وضعیت تکرار به‌عنوان صنعتی بلاغی در شعر انوری داده شود. بدین منظور، در ابتدا باید کلیه مواردی که انوری در غزل خود از آرایه تکرار بهره برده است شناسایی می‌شد. با این توضیح که تکرار واژه‌هایی مانند حروف ربط و اضافه، ضمائر، صفات پیشین، ردیف‌ها و جناس‌های تام به این دلیل که خارج از حوزه این پژوهش هستند، نادیده گرفته شد. در نهایت، در ۳۲۲ غزل انوری طبق طبع مدرس رضوی که شامل ۲۱۶۴ بیت است، ۶۳۹ بیت (۲۹.۵ درصد) واجد تکرار واژگانی در معنای مورد نظر این پژوهش، دیده شد.

در گام بعد تلاش شد که تکرارهای بلاغی از تکرارهای ساده متمایز شود. در این راستا، با بررسی شیوه‌های پربسامد تکرار در بلاغت غزل انوری، ۱۰ شگرد برجسته‌تر دریافت شد. طبعاً این ده شگرد، بر مبنای تشخیص نگارنده است و کاملاً محتمل که شیوه‌های بلاغی دیگری نیز در تکرارهای انوری دیده شود که از نظر نگارنده به دور مانده یا با تعریف وی از تکرار بلاغی متفاوت باشد.

از میان ۶۳۹ بیتی که واجد صنعت تکرار هستند، ۴۱۶ بیت (۶۵ درصد)، با بهره‌گیری از یک چند مورد از شگردهای ده‌گانه، دارای تکراری بلاغی هستند و ۲۲۳ بیت (۳۵ درصد) فاقد آن. این آمار بیانگر است که بسامد تکرارهای بلاغی در غزل انوری بیشتر از تکرارهای ساده است. همچنین، در غزل انوری شش اسم (با در نظر گرفتن ملاحظات یادشده) بیش از سایر کلمات تکرار شده‌اند و به‌ترتیب، عبارتند از: دل، عشق، جان، غم، سر، روی.

در قیاس با اسامی پرتکرار غزل سعدی (دل، سر، دوست، روی، دست، جان) (رحیمی، ۱۴۰۳: ۵۲) این نتایج جلب توجه می‌کند:

واژه دل در واژگان هر دو سخنور پرتکرارترین است. واژه‌های عشق و غم در غزل انوری بسامد بالاتری نسبت به سعدی دارد و واژه‌های دوست و دست در غزل سعدی نسبت به انوری همین وضعیت را دارد.

همچنین در زبان غزل انوری نیز همچون سعدی بیشترین تکرارهای بلاغی از مقوله دستوری اسم هستند و صفتهای پسین نقش چندانی در تکرارهای بلاغی وی ندارند. بر این اساس، می‌توان پنداشت که یکی از رموز استواری غزل وی همین دقیقه باشد. در جدول زیر می‌توان خلاصه‌ای از آمارهای ارائه‌شده را دید:

درصد	عدد	
-----	۲۱۶۴	تعداد کل ابیات
۲۹.۵	۶۳۹	ابیات شامل تکرار
۶۵	۴۱۶	ابیات دارای تکرار بلاغی
۳۵	۲۲۳	ابیات دارای تکرار ساده

درحالی‌که این آمار در غزل سعدی به شرح زیر است: (رحیمی، ۱۴۰۳: ۵۳)

درصد	عدد	
-----	۴۸۲۸	تعداد کل ابیات
۲۱	۱۳۷۴	ابیات شامل تکرار
۷۲	۹۸۹	ابیات دارای تکرار بلاغی
۲۸	۳۸۵	ابیات دارای تکرار ساده

بر اساس این داده‌ها می‌توان گفت که میزان بهره‌گیری انوری از تکرار در غزل خویش، اندکی بیش از سعدی است (۹ درصد). اما آنچه به تکرارهای سعدی ارزش هنری بیشتری می‌بخشد این است که ۷۲ درصد تکرارهای وی شامل یک یا چند ترفند بلاغی هستند؛ درحالی‌که این ویژگی در ۶۵ درصد از تکرارهای انوری دیده می‌شود. دیگر اینکه با مرور و مقایسه شگردهای بلاغی تکرار در غزل سعدی و انوری، سخن سعدی را بهره‌مند از شیوه‌های متنوع‌تر می‌یابیم. چنانکه شیوه‌های پربسامد در سخن سعدی عبارتند از:

۱. تکرار هنری فعل
۲. بهره‌گیری از حروف اضافه متفاوت
۳. بهره‌گیری از امکانات کنایی زبان
۴. استفاده از انواع رد و تصدیر
۵. بهره‌گیری از شیوه طرد و عکس
۶. ترکیب تکرار با یک یا چند آرایه دیگر
۷. ارجاع واژه مکرر به دو شخص متفاوت
۸. تکرار بیش از یک بار واژه یا تکرار جفت واژه‌ها
۹. تکرار واژه در صورتهای صرفی متفاوت
۱۰. تکرار حاصل از نوعی ایهام نحوی
۱۱. تکرار واژه در مقوله‌های دستوری متفاوت (رحیمی، ۱۴۰۳: ۴۲-۵۱)

در سخن انوری نیز شیوه‌های تکرار بلاغی کمابیش همین است. جزآنکه، دو شیوه نادر تکرار یعنی تکرار حاصل از نوعی ایهام نحوی و تکرار واژه در قالب مقوله‌های دستوری متفاوت کمتر دیده شد؛ درحدی که می‌شد آن را نادیده گرفت.

۴. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، ابتدا تلاش شد، چندوقن تکرار در غزل انوری بررسی شود و در مرحله بعد، نتیجه حاصل شده با غزل سعدی مقایسه شود. با بررسی تکرارهای بلاغی هنری در غزل انوری دیدیم که وی در حدود یک‌سوم (۲۹.۵ درصد) ابیات خویش از این شیوه هنری بهره برده است. این ویژگی بیانگر آن است که تکرار واژگانی در غزل او بسامد بالایی دارد و در پاسخ به پرسش نخست این پژوهش می‌توان گفت: احتمالاً آری؛ تکرار در غزل انوری مایه تمایز بلاغی است. افزودن قید احتمال در این عبارت از آن روست که معیار و نرم مشخصی وجود ندارد که بتوان بر مبنای آن، کمیت کاربرد صنعتی ادبی را اسباب تمایز بلاغی شمرد یا خیر. مثلاً چه میزان کاربرد مبالغه در متنی حماسی موجب تمایز بلاغی می‌شود یا چه میزان کاربرد استعاره در متنی غنایی؟ لذا با تکیه بر شم و شهود ادبی می‌توان گفت که اگر صنعتی در یک‌سوم ابیات یک اثر ادبی دیده شود، احتمالاً بتوان آن را اسباب تمایز بلاغی شمرد و کاربرد آن آرایه را به سبب وقوع قاعده‌مند و معنی‌دار، ویژگی سبکی اثر مورد نظر دانست.

در گام بعد و در پاسخ به پرسش دوم پژوهش مبنی بر شگردهای انوری برای بلاغی کردن تکرار، با مرور و بررسی آماری ابیات غزل‌های انوری به ده شیوه پربسامد در سخن او رسیدیم که

وجهی بلاغی به تکرارهایش می‌بخشد؛ شامل: تکرار یک کلمه بیش از دو بار، تکرار یک جفت واژه یا بیش از آن، تکرار واژه‌ها در عبارت‌های کنایی متفاوت، تکرار واژه در نقش متممی با حروف اضافه متفاوت، تکرار کلمه با صورت‌های صرفی متفاوت، تکرار به نحوی که زمینه‌ای برای ایجاد صنعتی علاوه بر تکرار شود، تکرار واژه‌ها به صورت عکس، اقسام رد و تصدیر، نسبت دادن واژه مکرر به دو شخص متفاوت و تکرار هنری فعل.

درنهایت، در پاسخ به پرسش سوم پژوهش مبنی بر تفاوت‌ها و شباهت‌های تکرارهای واژگانی در غزل انوری و سعدی، می‌توان گفت که انوری و سعدی، هر دو به‌عنوان غزل‌سرایان بزرگ عصر خویش و سخنورانی که شیوه ایشان در غزل شباهت‌های جدی دارد، از تکرار به‌عنوان شگردی بلاغی در سخن خویش بهره برده‌اند. با این تفاوت که بسامد تکرارهای بلاغی سعدی اندکی بیش از انوری است و شگردهای وی نیز اندکی متنوع‌تر.

منابع

- انوری، اوحدالدین علی (۱۳۴۰)، *دیوان/انوری ۲* ج، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، چاپ اول، تهران، بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- اویسی کهخا، عبدالعلی و عباسی، محمود و اتحادی، حسین (۱۳۹۳)، «تکرار و ارزش‌های بلاغی آن در شعر فرخی سیستانی»، *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، شماره ۳۴، پاییز ۱۳۹۳، ۶۵-۸۸.
- بارانی محمد و نسیم بهار، علی‌اصغر (۱۳۹۱)، «تکرار در معانی و زبان هنری غزلیات سعدی»، *پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان*، سال دهم شماره هجدهم، ۲۹-۵۰.
- بنی‌طالبی، امین و فروزنده، مسعود (۱۳۹۶)، «بررسی انواع تکرار و کارکردهای آن در ویس و رامین»، *فنون/ادبی*، سال نهم شماره سه، ۲۷-۴۲.
- ترکی، محمدرضا و رجبی، سمیه (۱۳۹۵)، «طرز انوری در غزل‌ها و رباعی‌ها با تکیه بر ویژگی‌های نحوی کلام»، *ادب فارسی*، سال ۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۹۵، شماره پیاپی ۱۸، ۲۱-۴۰.
- جامی، نورالدین عبدالرحمان (۱۳۷۹)، *بهارستان و رسائل جامی*، به تصحیح اعلا خان افصح‌زاد، محمد جان عمرف و ابوبکر ظهورالدین، چاپ اول، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب.
- رحیمی، سعید (۱۴۰۳)، «بلاغت تکرار در غزل سعدی»، *پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی*، ۵ (۳)، ۳۵-۵۵.
- سبزعلیپور، جهانگیر (۱۳۸۸)، «تکرار بلاغی، اهمیت و لزوم بازنگری آن»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، سال ۵۲، پاییز و زمستان ۸۸، شماره مسلسل ۲۱۱، ۸۱-۱۰۳.
- سعدی، مصلح ابن عبدالله (۱۳۸۹)، *کلیات سعدی*، به اهتمام محمدعلی فروغی، چاپ پانزدهم، تهران، امیرکبیر.
- شاهین، شهناز (۱۳۸۲) «جایگاه تکرار و لزوم بازنویسی»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، سال ۴۶، زمستان ۸۲، شماره مسلسل ۱۸۹، ۱۳۳-۱۴۶.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۴)، *مفلس کیمیافروش*، چاپ دوم، تهران، سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۹)، *موسیقی شعر*، چاپ ششم، تهران، آگه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۶)، *سیر غزل در شعر فارسی*، چاپ پنجم، تهران، فردوسی.

- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۴)، *تاریخ ادبیات در ایران* (جلد دوم)، چاپ شانزدهم، تهران، میترا.
- غلامرضایی، محمد (۱۳۸۶)، «تکرار»، *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، به سرپرستی اسماعیل سعادت. جلد ۲. تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۴۱۶-۴۱۸.
- قیس رازی، شمس‌الدین محمد (بی‌تا)، *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، به اهتمام محمد قزوینی، تهران، دانشگاه تهران.
- کلاهچیان، فاطمه و نظری، زهرا (۱۳۹۵)، «کارکرد معنایی و زیباشناختی تکرار در غزل حافظ»، *کهن‌نامه ادب فارسی*، سال هفتم، شماره سوم، ۷۰-۴۵.
- محبوب، محمدجعفر (بی‌تا)، *سبک خراسانی در شعر فارسی*، تهران، فردوس و جامی.
- مدرسی، فاطمه و کاظم‌زاده، سمیه (۱۳۹۰)، «تکرار واژه یکی از شگردهای برجسته‌سازی در غزل حسین منزوی»، *ادبیات پارسی معاصر*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ۱۰۱-۱۱۵.
- نجفقلی میرزا (۱۳۶۲)، *دره نجفی*، به تصحیح حسین آهی، چاپ اول، تهران، چاپخانه مروی.
- وطواط، رشیدالدین محمد (۱۳۶۲)، *حلائق السحر فی دقائق الشعر*، به اهتمام عباس اقبال، چاپ اول، تهران، کتابخانه سنایی و کتابخانه طهوری.
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۹)، *فنون بلاغت و صناعات ادبی*، چاپ اول، تهران، اهورا.

References

- Anvari, Ohad al-Din Ali (1966), *Divan-e Anvari*, 2 vols, edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi, first edition, Tehran, Book Publishing and Translation Foundation. In Persian.
- Barani, M. and Nasim Bahar, A. (2013), "Repetition in the meanings and artistic language of Saadi's lyric poetry", *Sistan and Baluchistan University's Lyrical Literature Research Journal*, 10th year, 18th year, pp. 29-50. In Persian.
- Banitalebi, A. and Faruzandeh, M. (2016), "Investigation of the types of repetition and its functions in Viss and Ramin", *Fonun Adabi*, 9th year, number three, pp. 27-42. In Persian.
- Gholamrezaei, M. (2007), "Repetition", *encyclopedia of Persian language and literature*, under the supervision of Ismail Saadat. Volume 2. Tehran, Persian Language and Literature Academy, pp. 416-418. In Persian.
- Homaei, Jalaluddin (2010), *Rhetoric and Literary Techniques*, First edition, Tehran, Ahura. In Persian.
- Jami, Nooruddin Abdolrahman (1990), *Baharestan and Rasael-e Jami*, edited by Alaa Khan Afsahzad, Mohammad Jan Omarov, and Abu Bakr Zohoruddin, First Edition, Tehran, Center for the Publication of Written Heritage. In Persian.
- Kolahchian, F. and Nazari, Z. (2015), "Semantic and aesthetic function of repetition in Hafez's Ghazal", *Kohannama Adab-e Farsi*, 7th year, 3rd issue. pp. 45-70. In Persian.
- Mahjoub, Mohammad Jafar (N. D), *Khorasani Style in Persian Poetry*, Tehran, Ferdows and Jami.
- Modaresi, Fatemeh and Kazemzadeh, Somayeh (2011), "Word repetition as one of the techniques of highlighting in Hossein Manzavi's ghazal", *Contemporary Persian Literature, Institute for Humanities and Cultural Studies*, Year 1, Issue 1, Spring and Summer 2011, pp. 101-115. In Persian.
- Najafgholi Mirza (1983), *Durra Najafi*, edited by Hossein Ahi, First edition, Tehran, Marvi Printing House. In Persian.

- Ovesi Kakhkha, Abdul Ali, Abbasi, Mahmoud, and Etehad, Hossein (2014), "Repetition and its rhetorical values in the poetry of Farrokhi Sistani", *Research on Persian Language and Literature*, Issue 34, Fall 2014, 65-88. In Persian.
- Qais Razi, Sh. (N. D), *Al-Mu'ajm Fi Ma'ayir-e Ashaar-e Al-Ajam*, by M. Qazvini, Tehran, Tehran University Press. In Persian.
- Radviani, M. (1949), *Tarjoman al-Balagha*, by A. Atash, Istanbul: Ebrahim Khorus Printing House. In Persian.
- Rahimi, Saeed (2025), "The Rhetoric of Repetition in Saadi's Ghazal", *Journal of Literary Texts of the Iraqi Period*, 5 (3), 35-55. In Persian.
- Saadi, M. (2010), *Koliat-e Saadi*, by M. Foroughi, Fifteenth edition, Tehran, Amir Kabir. In Persian.
- Sabzalipour, Jahangir (2009), "Rhetorical Repetition, Its Importance and Necessity of Revision", *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tabriz*, 2013, Fall-Winter 2009, Serial Number 211. In Persian.
- Safa, Zabihollah (2005), *History of Literature in Iran* (Volume 2), Tehran, Mitra. In Persian.
- Shafi'i Kadkani, M. (2000), *Music of Poetry*, Sixth edition, Tehran, Agah Publications Institute. In Persian.
- Shafi'i Kadkani, M. (1995), *Mofles-e Kimiaforoush*, Second edition, Tehran, Sokhan Publications Institute. In Persian.
- Shamisa, Sirous (1997), *The History of the Ghazal in Persian Poetry*, 5th edition, Tehran, Ferdowsi. In Persian.
- Torki, Mohammad Reza and Rajabi, Somayeh (2016), "Anvari style in ghazals and rubai's based on syntactic features of the word", *Persian Literature*, Year 6, Issue 2, Fall and Winter 2016, Serial Issue 18. In Persian.
- Vatvaat, R. (1981), *Hadaiq al-Sahr fi Daqayeq al-she'r*, by A. Iqbal, First edition, Tehran, Sana'i Library and Tahouri Library. In Persian.
- Shahin, Shahnaz (2003), "The Place of Repetition and the Necessity of Rewriting", *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tabriz*, 2007, Winter 2003, Serial Number 189. In Persian.